

Ο ΠΑΠΑΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΔΕΝΔΡΟΥ

έσωζον καθ' ύπνον την έννοιαν του δένδρου
Υπό την βασιλικήν δρυν (1901)
(Άπαντα, τ. 3, σ. 330)¹

Ανάμεσα στα πολυάριθμα δένδρα² που μεταφορικά υψώνονται στο τοπίο των τελευταίων διηγημάτων του Παπαδιαμάντη —το πελώριο πεύκο του Μωραϊτή στη *Φόνισσα* (1903), το πανύψηλο κυπαρίσσι από το οποίο πέφτει και σκοτώνεται ο Κώτσος στη *Φωνή του δράκου* (1904), η παμπάλαια συκαμινιά στο διήγημα *Τα δύο κούτσουρα* (1904), το καταραμένο δένδρο στο κείμενο *Τ' αερικό στο δέντρο* (1907), και το αρχαιότατο πεύκο στο διήγημα *Ο Νεκρός ταξιδιώτης* (1910) όπου η εικόνα της Παναγίας εμφανίζεται με θαυμαστό τρόπο— κανένα δένδρο δεν έχει προκαλέσει τόσο κριτικό ενδιαφέρον όσο η μεγαλοπρεπής δρυς στο διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν*.

Μια συνοπτική ανασκόπηση των κριτικών θέσεων γύρω από αυτό το διήγημα καταδεικνύει το εκτενές πεδίο απόψεων των κριτικών του Παπαδιαμάντη. Κατ' αρχήν, ο δενδρικός συμβολισμός του Παπαδιαμάντη έχει επεκταθεί στο μυθιστόρημα του Μυριβήλη *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια* (1933), στο οποίο ο πρωταγωνιστής, ο Λεωνής, διαβάζει το διήγημα στον ετοιμοθάνατο φίλο του, Βρανά. Εδώ, το κόψιμο του παπαδιαμαντικού δένδρου συγκρίνεται με τον ακρωτηριασμό του ποδιού του Βρανά, που θρηνεί την «τραγωδία μέσα σ' όλα τα δέντρα». Σαν τον κατάκοιτο ασθενή, τα δένδρα είναι ριζωμένα στο ίδιο πάντα σημείο, ακίνητα και ευάλωτα³.

1. Όλα τα παπαδιαμαντικά αποσπάσματα είναι από τα Άπαντα, κριτική έκδοση Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1981-1988.

2. Σε πρώτη μορφή το κείμενο αυτό παρουσιάστηκε ως διάλεξη στο πανεπιστήμιο της Οξφόρδης τον Μάιο του 1993 ύστερα από πρόσκληση του Peter Mackridge, τον οποίο και ευχαριστώ. Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω τον Νίκο Τριανταφυλλόπουλο για τις εύστοχες παρατηρήσεις του, καθώς και την Ελένη Καλλιγιά.

3. Βλ. Στράτης Μυριβήλης, *Η Δασκάλα με τα χρυσά μάτια*, Αθήνα (22η έκδ.) 1988, σσ. 39-40. Για την άμεση και έμμεση παρουσία του Παπαδιαμάντη στη *Δασκάλα*, βλ. Μ. Αλεξίου, «Women in Two Novels of Stratis Myrivilis: Myth, Fantasy and Violence», *Modern Greek Studies Yearbook* (1989) 117-141. Η Αλεξίου τονίζει τη «διπλή στρατηγική» (αποτελούμενη τόσο από την «επανερμηνεία του Παπαδιαμάντη», όσο και από το γεγονός ότι τα διηγήματα του Παπαδιαμάντη «στοιχειώνουν τον αφηγητή») με την οποία «μάχονται ήρωας και αφηγητής να ξεφύγουν το άγχος της επίδρασης». (Τα παραθέματα είναι από την ελληνική μετφρ. του άρθρου στη *Νέα Εστία* 128, 1990, 75).

Η βασιλική δρυς του Παπαδιαμάντη έχει, επίσης, ερμηνευθεί ως σύμβολο του παπαδιαμαντικού έργου, και το ξύλο της έχει γίνει έναυσμα για πολυάριθμες μεταφορικές φωτιές. Σε μια ανθολογία άρθρων αφιερωμένων στον Παπαδιαμάντη, ο επιμελητής της έκδοσης, Νίκος Τριανταφυλλόπουλος, χρησιμοποιεί δύο αποσπάσματα, το ένα από το διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν* και το άλλο από το ποίημα του Διονύσιου Σολωμού *Νικηφόρος Βρυέννιος*⁴. Τα δύο αυτά κείμενα έχουν ως επίκεντρο την εικόνα μιας βελανιδιάς και, κατά την άποψη του επιμελητή, το έργο του Παπαδιαμάντη αντιπροσωπεύει ένα ευδιάκριτο ορόσημο ανάλογο με την σολωμική βασιλική δρυ. Η πεζογραφία του Παπαδιαμάντη, όπως η ποίηση του Σολωμού, είναι βαθιά ριζωμένη στο έδαφος μιας εγχώριας παράδοσης. Προβάλλει από το τοπίο σαν θόλος Ορθόδοξης εκκλησίας, δηλώνοντας έτσι τις ελληνορθόδοξες ρίζες της.

Τον δενδρικό συμβολισμό μεταχειρίστηκε, επίσης, και ο Λορεντζάτος, χαρακτηρίζοντας το έργο του Παπαδιαμάντη ως «πολύκλωνο δένδρο» του οποίου οι βαθιές ρίζες «δε βρίσκονται προς το φιλολογικό κόσμο της Αθήνας»⁵. Με τον ίδιο τρόπο ο Merlier, στον πρόλογο της δεύτερης ανθολογίας του με μεταφρασμένα έργα του Παπαδιαμάντη, χρησιμοποιεί τη βασιλική δρυ ως ρητορικό σχήμα για την ορμητική διακλάδωση του ελληνισμού, η οποία μοιάζει με:

Un chêne royal, plusieurs fois millénaire, poussant ses racines au plus profond des siècles, et continuant de s' élever, année par année, dans l' avenir, cependant que, de chaque point de son tronc, a jailli et s' est étendue, branchages surprenants, la succession horizontale des domaines de la grécité⁶.

Ο Merlier, συμπεριέλαβε μάλιστα μία φράση από το διήγημα («car l' arbre fut mon premier amour d' enfant») στον πρόλογό του, όπου δήλωσε:

Nous n' imaginons rien; nous n' inventons rien. Papadiamantis est le premier à tout dire de sa vie. Son œuvre est son «journal», ses «confessions», qu' il faut seulement savoir lire⁷.

Παράλληλα, το διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν* έχει περιληφθεί και στην πολυσυζητημένη ανθολογία αυτοβιογραφικών έργων του Παπαδιαμάντη που επιμελήθηκε ο Παναγιώτης Μουλλάς⁸.

Εκτός από τέτοιες αυτοβιογραφικές ερμηνείες, όπου η δρυς του Παπαδια-

Παρόλο που η Αλεξίου δεν μνημονεύει το διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν*, οι παρατηρήσεις της είναι, πιστεύω, ιδιαίτερα διαφωτιστικές και σε αυτό το πλαίσιο.

4. Βλ. Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης: *Είκοσι κείμενα για τη ζωή και το έργο του*, επ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1979, σσ. 9-14. Για τον πολύσημο συμβολισμό του σολωμικού δένδρου, βλ. R. Beaton, «Dionysios Solomos: The Tree of Poetry», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2 (1976) 177-181.

5. Ζήσιμος Λορεντζάτος, *Μελέτες*, Αθήνα 1967, σ. 163.

6. Octave Merlier, *Papadiamantis: Huit nouvelles*, Αθήνα 1965, σ. 49.

7. Ο. π., σ. 33.

8. Π. Μουλλάς, *Α. Παπαδιαμάντης αυτοβιογραφούμενος*, Αθήνα 1974.

μάντη γίνεται ένα είδος οικογενειακού δένδρου ή ψυχαναλυτικού τοτέμ, το κείμενο *Υπό την βασιλικήν δρυν* έχει υποβληθεί σε φορμαλιστική ανάλυση. Η Γεωργία Φαρίνου-Μαλαματάρη, παραδείγματος χάριν, χαρακτηρίζει την αφήγηση του διηγήματος ως «περιπέτεια της περιγραφής»⁹. Εντοπίζοντας τις τρεις κεντρικές περιγραφές του δένδρου, η Φαρίνου παρατηρεί τη στροφή από την κυριολεξία στη σύγκριση και στη μεταφορά. Έτσι, αντί για μια αντικειμενική απεικόνιση, η περιγραφή της βασιλικής δρυός επιστά την προσοχή στη ρητορική στρατηγική¹⁰. Εάν επεκταθεί ο τρόπος προσέγγισης της Φαρίνου σε συγκριτική μελέτη με το *Γιούσουρι* του Καρκαβίτσα, το δένδρο του Παπαδιαμάντη γίνεται τόσο μυθικό όσο και το πλοκαμοειδές «θαλασσόξυλο» στον κόλπο του Βόλου¹¹. Καθώς ο αέρας που παίζει στα κλαδιά της παπαδιαμαντικής δρυός ακούγεται σαν θρησκευτική μουσική, έτσι η περιγραφή του δένδρου αυτού τονίζει «το θρόισμα της γλώσσας»¹².

Παρόλο που η Φαρίνου αναφέρεται εν συντομία στις συμβολικές αντιπαράθεσεις που επικρατούν στο κείμενο, δεν εντάσσει το διήγημα σε ένα ευρύτερα ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο. Μια ματιά, όμως, σε άλλα σύγχρονα κείμενα δείχνει τη σημασία του συμβολισμού των δένδρων για τον πολιτισμό της εποχής στην Ελλάδα και ευρύτερα στην Ευρώπη¹³. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι η πολυσύνθετη περιγραφή μιας βελανιδιάς στην αρχή του διηγήματος του Ισπανού συγγραφέα José Maria de Pereda *El Sabor de la tierruca* (1882). Όπως ο Παπαδιαμάντης, ο Pereda θεωρείται ότι αντιπροσωπεύει τη λεγόμενη ηθογραφική γραφή, η οποία διακρίνεται ιδιαίτερα για λεπτομερή βουκολική περιγραφή. Μια ανάλυση του *El Sabor de la tierruca* φανερώνει, πάντως, την ακαταλληλότητα του όρου «ρεαλισμός» όσον αφορά την ηθογραφία¹⁴. Κατά τη διάρκεια της εξέλιξης του διηγήματος του Pereda, η δρυς παρουσιάζεται διαδοχικά ως ογκώδης βράχος, ως γίγαντας, ως άνθρωπος βαρύθυμος, ημίγυμνος, ως γέροντας, ως

9. Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη, *Αφηγηματικές τεχνικές στον Παπαδιαμάντη 1887-1910*, Αθήνα 1987, σσ. 282-285.

10. Μια ανάλογη διαδικασία υφίσταται και ο κήπος του Γιαννιού στη *Μαυρομαντηλού*. Βλ. τις παρατηρήσεις της Φαρίνου-Μαλαματάρη, *ό.π.*, σσ. 108-110.

11. Α. Καρκαβίτσα, *Λόγια της πλώρης*, Αθήνα 1899, σ. 319.

12. Βλ. Roland Barthes, *Le Bruissement de la langue*, Παρίσι 1984.

13. Μολονότι δεν υπάρχει κάποια μαρτυρία ότι ο Παπαδιαμάντης είχε διαβάσει τα μυθιστορήματα του Thomas Hardy, ο τίτλος *Υπό την βασιλικήν δρυν* θυμίζει το *Under the Greenwood Tree* του Hardy, που δημοσιεύτηκε το 1872. Ο τίτλος του Hardy προέρχεται από το *As You Like It* (II:v) του Shakespeare, τα έργα του οποίου γνώριζε, βέβαια, και αγαπούσε ο Παπαδιαμάντης. Για μια επισκόπηση του δενδρικού συμβόλου που επικρατεί στα έργα του Hardy βλ. Kim Taplin (εχδ.), *Tongues in Trees: Studies in Literature and Ecology*, Devon 1989, σσ. 107-114.

14. Βλ. Jean Le Bouill, «Le paysage rural chez un romancier 'realiste' espagnol (Pereda): construction et réception», στο Claude Dumas (εχδ.), *L'homme et l'espace dans la littérature, les arts et l'histoire en Espagne et en Amérique Latine au XIXe siècle*, Lille 1985, σσ. 128-156. Για τη σύγχυση του όρου «ηθογραφία» και τη σχέση του με τον ρεαλισμό βλ. Mario Vitti, *Ιδεολογική λειτουργία της Ελληνικής ηθογραφίας* (3η έκδ. συμπληρωμένη), Αθήνα 1991, σσ. 143-180.

καμπούρης και ακόμα ως θύμα βρυκόλακα. Η περιγραφή της δρυός του Pereda, όπως και αυτή του Παπαδιαμάντη, δεν μένει απλά στον αναφορικό λόγο αλλά διακλαδώνεται σε μεταφορά¹⁵.

Το διήγημα *Υπό την βασιλική δρυ* πρωτοεμφανίστηκε στα *Παναθήναια* το 1901. Στο ίδιο περιοδικό, τον ίδιο χρόνο, παρουσιάστηκε και το διήγημα *Ένα δένδρο* του Παύλου Νιρβάνα, φίλου και θαυμαστή του Παπαδιαμάντη. Στην ιστορία αυτή, ένα δένδρο μεγαλώνει μέσα σε μια αποπνικτικά στενή αυλή και, όπως το δένδρο του Παπαδιαμάντη, περιγράφεται «ως να ήτο πλάσμα έμφυχον»¹⁶. Επιπλέον η *Φοινικιά* του Παλαμά, που αφορά ένα άλλο βασιλικό δένδρο με θρησκευτικούς συσχετισμούς, είχε δημοσιευθεί το 1900. Τα δένδρα, όμως, δεν εμφανίζονται μόνο στη λογοτεχνική παραγωγή της εποχής, αλλά απασχολούν και την ειδησεογραφία. Η καταστροφή των δασών της Ελλάδας αποτελεί μείζον πολιτικό θέμα ήδη από την αρχή της βασιλείας του Όθωνα, όταν θεσπίστηκε και η πρώτη νομοθεσία κατά της ανεξέλεγκτης υλοτομίας¹⁷. Μετά την περιγραφή ενός πυκνού δάσους στο διήγημα του Παπαδιαμάντη *Ο Αλιβάνιστος* (1903), ο αφηγητής παρατηρεί: «Ευτυχώς το δάσος ενομιζέτο κοινώς ως στοιχειωμένον, άλλως θα το είχε καταστρέψει κι αυτό προ πολλού ο πέλεκυς του υλοτόμου»¹⁸. Μια ματιά, λοιπόν, σε σύγχρονες εφημερίδες, περιοδικά και βιβλία αποκαλύπτει την ύπαρξη ενός ολόκληρου δάσους συσχετισμών και προβληματισμού μέσα στο οποίο εντάσσεται το διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυ*. Σε ένα κείμενο που διερευνά τον χώρο, αυτή η επίγνωση είναι διαφωτιστική: η ίδια η βασιλική δρυ βρίσκεται σε ένα πολιτιστικό και ιστορικό τοπίο, και η αναπαράσταση αυτού του τοπίου είναι από τα κύρια μελήματα του Παπαδιαμάντη.

Ανάμεσα στα άρθρα που δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Παναθήναια* τον Μάρτιο 1901 περιλαμβάνεται και ένα με τίτλο «Η Ελληνική Επανάσταση και τα δάση». Συγγραφέας ήταν ο Δημήτριος Αναστασόπουλος, τακτικός συνεργάτης του περιοδικού και γνώριμος του Παπαδιαμάντη¹⁹. Το άρθρο αυτό φέρει τον

15. Ο Λουκάς Κουρούλας, επίσης, σύγκρινε το παπαδιαμαντικό δένδρο με τα δένδρα του Προύστ στο *Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο*. Βλ. *Ανθρώπους και κτήνη*, Αθήνα 1993, σσ. 30-33.

16. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 328.

17. Βλ. R. A. H. Bickford-Smith, *Greece Under King George*, Λονδίνο 1893, σ. 35. Βλ. επίσης William Miller, *Greek Life in Town and Country*, Λονδίνο 1905, σσ. 230-234. Ως παράδειγμα της ανησυχίας για τα δάση στην Ελλάδα βλ. το άρθρο «Περί των δασών εν Ελλάδι» στην *Εστία*, 4 Ιανουαρίου 1876, όπου σημειώνεται ότι «η ύπαρξις των δένδρων τα μέγιστα συντελεί και εις την υγιείαν των κατοίκων».

18. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 521. Βλ. επίσης το διήγημα *Οι Ελαφροίσκιωτοι*, όπου περιγράφεται ένας δρυμός «μεγαλοπρεπής, στοιχειωμένους, ασινή, ανάλωτος από εμπρησμόν, ως λέγουσι, βλάπτων τον υλοτόμον όστις θα ετόλμα να θωήση εναντίον του πέλεκυ ασεβή...», *Άπαντα*, τ. 2, σ. 490. Όπως έχει σημειώσει ο Guy Saunier, όμως, το μοτίβο του μεγάλου κομμένου δένδρου πρωτοπαρουσιάζεται στο διήγημα *Λαμπριάτικος φάλης* (1893) τ. 2, σ. 518. Βλ. «Λαμπριάτικος φάλης» de Pardi-diamantis ou la Manifeste Subverti», *Revue des Etudes Neo-Helleniques* 1 (1992) 29.

19. Ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται στον Αναστασόπουλο σε ένα γράμμα του από τη Σκιάθο με

υπότιτλο «Άνδρες και Δένδρα», μια σύνδεση που ανακαλεί το επεισόδιο του τυφλού από το κατά Μάρκον Ευαγγέλιο στο οποίο αναφέρεται ο Παπαδιαμάντης στο διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν*: «Καταρχάς μεν είδε τους ανθρώπους ως δένδρα». Τονίζοντας την εθνική σημασία των δένδρων στην Ελλάδα, ο Αναστασόπουλος επισημαίνει την παρουσία του δενδρικού μοτίβου στα δημοτικά τραγούδια. Μιλώντας για το δένδρο στον ενικό, το περιγράφει ως αντικείμενο αγάπης και θρησκευτικής λατρείας και ως ενσάρκωση της ελληνικής ιστορίας.

Γενικότερα, τα δένδρα συχνά συμβολίζουν ιστορική συνέχεια και πολιτιστική ακεραιότητα, διότι επιζούν πολλών ανθρώπινων γενεών²⁰. Όπως δηλώνει ο αφηγητής στο διήγημα *Οι ελαφροίσκιωτοι*, το φύλλωμα ενός πανάρχαιου δρυμού «διηγείτο εις γλώσσαν ακατάληπτον εις πάντας πόσους καιρούς και χρόνους είχε ζήσει, και πόσας γενεάς ανθρώπων είχαν ιδεί διαδεχομένας αλλήλας»²¹. Παρόμοια, «το χιλιετές δένδρον» του Μωραΐτη στη *Φόνισσα* συσχετίζεται με μια οικογένεια που μετανάστευσε από τον Μυστρά το 1771 κατά τα ολέθρια Ορλωφικά²². Το δένδρο του Μωραΐτη γίνεται σημείο αναφοράς που ενώνει το παρόν με το παρελθόν, τη βιογραφία της Φραγκογιαννούς με τη βιογραφία της μητέρας της και με την εξέλιξη της ιστορίας του ελληνικού κράτους. Επίσης, στο διήγημα *Το Χριστός Ανέστη του Γιάννη* (1914), ο ήχος από «τα κυμβαλίζοντα πέταλα των φυλλομανούντων κλώνων» μιας γέρικης δρυός περιγράφεται σαν να «διηγείτο τας αναμνήσεις των αιώνων» και ο αφηγητής αναρωτιέται: «Πόσαι οικογενειακάί θαλαί είχαν τελεσθή το πάλαι υπό τους βαθυφύλλους κλάδους της, πόσα άκακα ερωτικά ζεύγη είχαν εύρει ποτέ καταφύγιον εις την σκιάν της»²³. Η σκιά του παπαδιαμαντικού δένδρου γίνεται η σκιά της ιστορίας.

Το θέμα της μετατόπισης και του ξεριζώματος στο διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν* είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το κόψιμο της βελανιδιάς. Στην Ελλάδα του δεύτερου μισού του δεκάτου ένατου αιώνα, όταν εξελίσσεται το διήγημα, η μετανάστευση δημιουργεί κοινωνικές ανησυχίες. Ο ξεριζωμένος ντόπιος του διηγήματος, λοιπόν, επιστρέφει στις ρίζες του και βρίσκει το δένδρο της παιδικής του ηλικίας επίσης ξεριζωμένο. Η καταστροφή της δρυός από τον Βαργένη, όπως ο ήχος των κτυπημάτων του τσεκουριού, στη τελευταία σκηνή του *Βυσσινόκηπου* του Τσέχωφ, που γράφτηκε το 1903, δηλαδή δύο χρόνια μετά το διήγημα του Παπαδιαμάντη, συμβολίζει το τέλος ενός τρόπου ζωής καθώς

ημερομηνία 7 Ιουλίου 1904· βλ. Α. Παπαδιαμάντης, *Αλληλογραφία*, επιμ. Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, Αθήνα 1992, σ. 158.

20. Για μιαν ανάλυση της σημασίας των δένδρων ως συμβόλων βλ. Douglas Davies, «The Evocative Symbolism of Trees», στο Denis Cosgrove και Stephen Daniels (εξδ.), *The Iconography of Landscape: Essays on the Symbolic Representation, Design and Use of Past Environments*, Cambridge 1988, σσ. 32-42.

21. *Άπαντα*, τ. 2, σ. 490.

22. Βλ. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 419.

23. *Άπαντα*, τ. 4, σ. 529.

και την προαγγελία μίας περιόδου γενικής αναστάτωσης. Η επανάληψη του επίθετου «βασιλική» και η χρονολογία «186...» υποδηλώνουν ένα ευρύτερο ιστορικό πλαίσιο: το 1862 ο Όθωνας εκδιώχτηκε από τον θρόνο για να τον διαδεχθεί ο Γεώργιος Α'. Όπως σωστά παρατήρησε ο συγγραφέας του άρθρου «Η Ελληνική Επανάσταση και τα δάση», ο δενδρικός συμβολισμός έχει βαθιές ιστορικές ρίζες. Το θέμα του διηγήματος *Υπό την βασιλικήν δρυν* δεν είναι απλώς η τοποθέτηση ενός πρωταγωνιστή σε έναν φυσικό χώρο, αλλά η τοποθέτηση του πρωταγωνιστή στην ιστορία που ενσωματώθηκε σε ένα πολιτιστικό σύμβολο: το δένδρο.

Η στενή σχέση ανάμεσα στα δένδρα και στην πολιτιστική κληρονομιά της Ελλάδας καθρεφτίζεται στα πολυάριθμα ταξιδιωτικά κείμενα της εποχής. Έτσι, ο Tozer στο βιβλίο του *Lectures on the Geography of Greece*, που εκδόθηκε το 1873, περιγράφει τα δένδρα να έχουν έναν ζωντανό δεσμό με τους αρχαίους Έλληνες και παρατηρεί ότι η ετυμολογία της λέξης Σκιάθος οφείλεται στον «σχιερό χαρακτήρα» του νησιού²⁴. Αντίστοιχα, ο Bickford-Smith θεώρησε την αποδάσωση της Ελλάδας ως μian ιστορική πάλη ανάμεσα στον χριστιανισμό και την ειδωλολατρεία: «The early Christians made an iconoclastic onslaught on such groves as were esteemed sacred, and probably looked on all woods as having an anti-Christian tendency»²⁵. Στο διήγημα του Παπαδιαμάντη, η μεγαλοπρεπής δρυς γίνεται σύμβολο που συνδέει το βουκολικό στοιχείο με το ειδωλολατρικό περιβάλλον, και τον χριστιανισμό με μian υλιστική νοοτροπία που βλέπει το δένδρο μόνο ως εμπόρευμα²⁶.

Οι συχνές αντιθέσεις άνω/κάτω, όρθια/οριζόντια και κοντά/μακριά που επικρατούν σε όλο το κείμενο πρωτοεμφανίζονται στην αρχική περιγραφή της βελανιδιάς, που καταλαμβάνει στρατηγική θέση στην αφήγηση. Ο αφηγητής τονίζει, πριν απ' όλα, το ύψος του δένδρου. Ταυτόχρονα, αυτοκρατορικές εικόνες του αετού, του λιονταριού, του στέμματος και των άλλων βασιλικών εμβλημάτων, μαζί με την αναγνώριση του δένδρου ως βασιλική δρυς, συνδέουν το κατακόρυφο του δένδρου με την έννοια της κοινωνικής ιεραρχίας και του διαχωρισμού. Πραγματικά, τα δενδρικά σύμβολα, και ιδιαίτερα η βελανιδιά, έχουν πατροπαράδοτα αναπαραστήσει ιδέες κοινωνικής τάξης²⁷. Στο διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν*, η δρυς αντιπαράκειται στην ισότιμη και αρμονική κοινωνία των βοσκών με την οποία ο πρωταγωνιστής έχει οικογενειακές σχέσεις. Το δένδρο

24. Henry F. Tozer, *Lectures on the Geography of Greece*, Λονδίνο 1873, σσ. 154-161.

25. Ο. π. (σημ. 17), σσ. 35-47.

26. Για μian ανάλυση των σχέσεων του παγανισμού και του χριστιανισμού στον Παπαδιαμάντη, και μια σύντομη κριτική του διηγήματος *Υπό την βασιλικήν δρυν* βλ. David Ricks, «Papadiamantis, Paganism and the Sanctity of Place», *Journal of Mediterranean Studies* 2 (1992) 169-182.

27. Για μια προκλητική συζήτηση της πολιτικής εικονογραφίας των δασών στην Αγγλία βλ. St. Daniels, «The Political Iconography of Woodland in Later Georgian England», στο *The Iconography of Landscape* (ό. π. σημ. 20, σσ. 43-82).

προεξέχει από το βουνό ως ανταγωνιστής της εκκλησίας, δελεάζοντας το παιδί μακριά από την εν Χριστώ αδελφότητά της. Εδώ η αντωνυμία «μου» αντιπαρατίθεται στην συλλογική «μας».

Καθώς η σχετικότητα των επιρρημάτων «εκεί» και «εδώ» τονίζονται στο έργο του Παπαδιαμάντη, έτσι και οι έννοιες του ύψους και του βάθους, της προσέγγισης και της απόστασης παρουσιάζονται ως σχετικές τιμές. Η χρήση προσδιοριστικών επιρρημάτων όπως «αρκετά μακράν» και συγκριτικών επιρρημάτων όπως «χαμηλότερα» δίνει αυτή την απαιτούμενη έμφαση. Η κορμοστασιά του δένδρου και η κορυφή του, επιτείνουν την παρουσία της βουνοκορφής στην οποία αναρριχάται ο πρωταγωνιστής. Όταν κρύβεται από τους βοσκούς που κατεβαίνουν τη ράχη του βουνού, φαντάζεται την οικογένειά του που βρίσκεται πιο χαμηλά. Από την πλεονεκτική του θέση, ο πρωταγωνιστής διακρίνει αριστερά του, λίγο χαμηλότερα, την δρυ, και φτάνοντας στο δένδρο ευλαβικά «ερρίφθη επί της χλόης»²⁸. Το κείμενο καταγράφει μια σειρά παλινδρομικών ανωφερικών και κατωφερικών κινήσεων.

Στο απόσπασμα που περιγράφει την άνοδο του πρωταγωνιστή στο Μέγα Μανδρί, ο αφηγητής επικεντρώνει την προσοχή του σ' αυτήν ακριβώς την ιδέα της συσχέτισης της θέσης και της στάσης. Εδώ η θέση του δένδρου περιγράφεται σε σχέση με τον δρόμο και τη βουνοπλαγιά. Η μορφή του δένδρου αλλάζει ανάλογα με τη φυσική διαμόρφωση του εδάφους της περιοχής, με τις κλίσεις και τις πλαγιές, καθώς και με την αδέξια κίνηση του γαϊδουριού. Με κάθε αλλαγή θέσης, το δένδρο αλλάζει μορφή:

Κατά τας ποικίλας κυμάνσεις της οδού, σύμφωνα με τα κοιλώματα ή τας προεξοχάς του εδάφους, και κατά τας κινήσεις του οναρίου τας ιδιοτρόπους και πείσμονας—καθώς εξάνοιγα το πρώτον την δρυ, καθόσον επλησίαζα ή απεμακρυνόμην απ' αυτής, τόσας θέας, απόψεις και φάσεις ελάμβανε το δένδρο²⁹.

Η κυριολεκτική μεταμόρφωση του δένδρου και η προσοχή που αφιερώνει ο συγγραφέας στη συνεχή αλλαγή της προοπτικής στο κείμενο δρουν προδρομικά στον υπαινιγμό της μεταμόρφωσης του δένδρου και υπογραμμίζουν τον πολύσημο συμβολισμό του. Το στοιχείο αυτό επιτείνεται ακόμα περισσότερο όταν το δένδρο εμφανίζεται στο όνειρο του πρωταγωνιστή, όπου και «μετέβαλλεν όψιν, είδος και μορφήν»³⁰. Καθώς το δένδρο αλλάζει μορφή, ανάλογα με τη θέση του παρατηρητή, έτσι και η έννοια του συμβόλου εξαρτάται εν μέρει από τη θέση του ανθρώπου στον χρόνο και στον χώρο.

Το κείμενο δραματοποιεί τις προσπάθειες του πρωταγωνιστή όχι μόνο να εντοπίσει το δένδρο, αλλά και να προσδιορίσει τον εαυτό του σε σχέση με αυτό και με την κοινωνία που εγκαταλείπει. Το κείμενο δεν έχει ως επίκεντρο μόνο

28. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 330.

29. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 328.

30. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 330.

την πράξη του εστιασμού αλλά και την έννοια του προσδιορισμού του ατόμου στο περιβάλλον του. Ο όρος «τοποθέτηση» έχει χρονικές καθώς και τοπικές διαστάσεις, όπως υπαινίσσεται ο αφηγητής με ισχυρισμούς όπως: «καθώς είχομεν φθάσει εκεί, την χρονιάν εκείνην»³¹. Το δένδρο είναι ένα ιστορικό σημείο αναφοράς. Ως ορόσημο, συνδέεται με συγκεκριμένες ιστορικές στιγμές που έχουν μείνει στη μνήμη του αφηγητή, υπόκειται όμως και στη φυσική εναλλαγή των εποχών, συμβολίζοντας έτσι την κυκλικότητα της ιστορίας. Επί πλέον, η περιγραφή του νεαρού βοσκού που φωνάζει το όνομα του πρωταγωνιστή, για μια ακόμα φορά κινεί το ενδιαφέρον προς τοπικούς και χρονικούς συσχετισμούς. Ο αφηγητής σημειώνει την ακριβή φυσική διαρρύθμιση ενός αντικειμένου σε σχέση με ένα άλλο, για παράδειγμα: ο ήλιος είναι «υψηλά, υπεράνω της κορυφής της δρυός», και ο βοσκός είναι στον «αντικρινόν λόφον», όπου τον έστειλαν από «εκεί κάτω»³².

Εν συντομία το διήγημα *Υπό την βασιλικήν δρυν* εμπεριέχει ευδιάκριτα μοτίβα αναγνώρισης και αποξένωσης τα οποία αναλύονται σε χωρικά πλαίσια μέσω των μεταβαλλόμενων σχέσεων του υψηλού και του χαμηλού, του κοντινού και του μακρινού, της μοναχικότητας και της κοινότητας, της πόλης και της εξοχής, του ορατού και του αόρατου. Παρότι το δένδρο στη μοναξιά του φαίνεται να είναι το αντίθετο του Μανδριού και της εκκλησίας, καθώς δελεάζει τον πρωταγωνιστή μακριά από τη θεία κοινωνία, τα δύο τοπωνύμια («το Μεγάλο Δένδρο» και «το Μέγα Μανδρί») υπαινίσσονται μια βαθύτερη συνάφεια, καθώς ο αφηγητής μεταχειρίζεται βιβλικά και λειτουργικά αποσπάσματα όταν επικαλείται το δένδρο («μάννα ζωής, δρόσος γλυκασμού, μέλι το εκ πέτρας»³³). Στην πραγματικότητα, καθώς παρατηρήθηκε νωρίτερα, το ύψος του δένδρου ανακλάται στη στρατηγική θέση του ξωκλησιού του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, όπου γίνεται η λειτουργία «επί τερπνού λόφου». Καθώς, μάλιστα, το επεισόδιο διαδραματίζεται το Μεγάλο Σάββατο, η όρθια επιβλητική βελανιδιά αντηχεί και την ουράνια ανάσταση.

Ταυτόχρονα, τόσο η εκκλησία, όπου ο παπάς φάλλει το «Ανάστα ο Θεός» στην λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου³⁴, όσο και το δένδρο συσχετίζονται με τη μουσική: «Οι κλώνες, οι ράμνοι, το φύλλωμά της, εις του ανέμου την σείσιν, εφαίνοντο ως να φάλλωσι μέλος φαλμικόν, το “Ως εμεγαλύνθη”»³⁵.

31. Άπαντα, τ. 3, σ. 328.

32. Άπαντα, τ. 3, σ. 331.

33. Άπαντα, τ. 3, σ. 327.

34. Άπαντα, τ. 3, σ. 329.

35. Άπαντα, τ. 3, σ. 327. Κατά τον Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλο ο αφηγητής αναφέρεται εδώ στον ψαλμό 91 (92), όπου οι ενάρετοι συγκρίνονται με ορθούς φοίνικες και ψηλούς κέδρους, που διαλαλούν την πίστη τους: «δίκαιος ως φοίνιξ ανθήσει και ωςεί κέδρος η εν τω Λιβάνω πληθυνθήσεται». Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι ο Παπαδιαμάντης αναφέρεται στον ψαλμό 103 (104), δηλαδή τον προοιμιακό ψαλμό της ακολουθίας του εσπερινού, η οποία προηγείται της λειτουργίας του Μ. Σαββάτου.

Ο δενδρικός συμβολισμός ενεργεί ως κεντρικό θέμα στη λατρεία με τον ίδιο τρόπο που καθίσταται σύμβολο της ανθρώπινης κοινωνίας. Το δένδρο με τα διάφορα μέλη του (τις ρίζες, τα κλαδιά, τον κορμό και τα φύλλα που στεφανώνουν το σύνολο) εκπροσωπεί την ιεραρχική οργάνωση της κοινωνίας. Οι θρησκευτικοί συσχετισμοί γύρω από το δένδρο είναι ρητοί στο διήγημα, όπως όταν ο αφηγητής συγκρίνει τα κλαδιά του δένδρου «με στέμμα Δαυίδ θεολήπτου»³⁶. Το παιδί πλησιάζει το δένδρο μέσα από έναν ακανθώδη αγριότοπο, σαν αμαρτωλός: «ήρχισα να κατέρχωμαι, μέσω των αγρών, υπερπηδών αιμασιάς, χάνδακας, φραγμούς θάμνων και βάτων, σχίζων τας σάρκας μου, αιμάσσων χείρας και πόδας»³⁷.

Τις θρησκευτικές λειτουργίες του δένδρου αναπτύσσει το 1879 και ένα άρθρο που δημοσιεύτηκε στην *Εστία* γύρω από την πρόσφατη μόδα των χριστουγεννιάτικων δένδρων στην Ευρώπη. Το κείμενο αναφέρεται στους συσχετισμούς των δένδρων με τον Σταυρό, με το δένδρο της γνώσης και επίσης, στη δυτική παράδοση, με την πρωτομαγιά: «συμβολικών παραστάσεων του έαρος και του ανδρωθέντος ηλίου»³⁸. Ο ίδιος ο Παπαδιαμάντης ήταν γνώστης της μεγάλης σημασίας που κατήχαν τα δένδρα, και μάλιστα η δρυς, σε προ-χριστιανικές θρησκείες. Οι Κέλτες, λόγου χάρη, θεωρούσαν τη δρυ ιερό δένδρο και «έκαναν τις ιεροτελεστίες τους μέσα στους δρυμώνες της»³⁹.

Στον Παπαδιαμάντη τα δένδρα συχνά συσχετίζονται με τη λατρεία. Στο διήγημα *Η Φαρμακολύτρια* (1900), παραδείγματος χάρη, που γράφτηκε λίγο πριν το *Υπό την βασιλικήν δρυν*, ο αρχαίος ναός και το ξωκλήσι της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας βρίσκονται «εις το βάθος δρυμώνος»⁴⁰. Παρόμοια, στο διήγημα *Στην Αγι-Αναστασιά* (1892), η Παναγία του Δομάν είναι θαμμένη «υπό τα υψηλά δένδρα των οποίων οι κλώνοι, με βόμβυκας και με θυσάνους τριχοειδών φύλλων κοσμούμενοι, εσειόντο υπό της πρωινής αύρας»⁴¹. Στο διήγημα *Αμαρτίας φάντασμα* παρουσιάζεται μια ελιά έξω από τη θύρα της εκκλησίας. Όπως παρατηρεί ο αφηγητής, η ελιά «εσχίαζεν και περιέστεφε την θύραν του ναΐσκου, ενθυμίζουσα τον στίχον του προφητάνακτος: «ως ελαία κατάκαρπος εν τω οίκω του Θεού»⁴².

Στον δρόμο για την Αγία Αναστασία, ο πρωταγωνιστής του διηγήματος *Η*

36. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 328.

37. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 330.

38. Βλ. *Εστία*, τ. 2, αρ. 2 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1879), σσ. 814-815. Στο διήγημα *Μεγαλείων οφώνια* (1912) η παρουσία του χριστουγεννιάτικου δένδρου στην Ελλάδα θεωρείται από τον αφηγητή ως μαρτυρία μιας γενικής «ξενομανίας», *Άπαντα* τ. 4, σσ. 429-430.

39. Λάμπρος Καμπερίδης, *Από τον Μπρέτ Χάρτ στον Παπαδιαμάντη*, Αθήνα 1992, σ. 41. Στις σσ. 34-38 ο Καμπερίδης εξετάζει την επίδραση που άσκησε στον Παπαδιαμάντη το δενδρικό στοιχείο στα διηγήματά του Hartle που είχε μεταφράσει ο Παπαδιαμάντης.

40. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 305.

41. *Άπαντα*, τ. 2, σ. 359.

42. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 227.

Φαρμακολύτρια, διακρίνει ένα «δένδρο μεμονωμένον, όρθιον επί της κορυφής του υψηλού λόφου», ξαφνικά φωτισμένο από το φεγγάρι⁴³. Η εικόνα αυτή του μεμονωμένου δένδρου επαναλαμβάνεται στο διήγημα *Υπό την βασιλική δρυν*, όπου ο πρωταγωνιστής συνδέεται, στην μοναξιά του, με την απόμακρη βελανιδιά. Το επίθετο «μεμονωμένος» χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή και του ανθρώπου και του δένδρου. Το δένδρο είναι «μεμονωμένον, πελώριον» ενώ αργότερα ο νεαρός αφηγητής βρίσκεται «μεμονωμένος, μακράν των γονέων»⁴⁴. Η μοναξιά του παιδιού συχνά αντιπαρατίθεται στην ιδέα του συλλογικού, και αντίστοιχα, η απομονωμένη βασιλική δρυς παίρνει πολλαπλές μορφές και περιγράφεται μετωπιακά από τα μέλη της: τις ρίζες, τον κορμό, τα κλαδιά, τα φύλλα. Όπως το δένδρο περιγράφεται στον ενικό και τον πληθυντικό, έτσι και ο πρωταγωνιστής είναι μεμονωμένος αλλά ανήκει στην κοινωνία. Ανήκει στην κοινωνία, ενώ απορρίπτεται από την ίδια τη δρυ — δεν καταφέρνει να ανέβει στα κλαδιά της, ούτε και να αγκαλιάσει τον κορμό. Ο αφηγητής παρατηρεί πως θα χρειαζόνταν πέντε παιδιά για να το αγκαλιάσουν, μια λεπτομέρεια που θυμίζει τη μεγάλη περιφέρεια του πεύκου του Μωραΐτη στη *Φόνισσα*, το οποίο «δεν ημπορούσαν ν' αγκαλιάσουν πέντε άνδρες»⁴⁵, θυμίζει όμως και την ανάγκη ένταξης σε μια συλλογική ομάδα.

Μια ανάλυση, επομένως, του διηγήματος *Υπό την βασιλική δρυν* σε ένα ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο φανερώνει την ενασχόληση του Παπαδιαμάντη με το δένδρο ως σύμβολο. Ο Παπαδιαμάντης αποκαλύπτει τις ιδεολογικές και πολιτισμικές σημασίες ενός αντικειμένου που συνήθως θεωρείται μόνο φυσικό, όχι «τεχνικό». Έτσι, ένας από τους κλέφτες που κυνηγούν την Δελχαρώ στη *Φόνισσα* βλέπει το πεύκο του Μωραΐτη απλώς ως αντικείμενο, χωρίς να του προσδίδει άλλη διάσταση, ή «να φαντάζεται ότι ο κορμός του είχε κοιλίαν»⁴⁶. Στην παπαδιαμαντική πραγματικότητα τα δένδρα συσχετίζονται με τη φαντασία και είναι «στοιχειωμένα».

Ο Παπαδιαμάντης δείχνει στον αναγνώστη ότι ο άνθρωπος μένει αποξενωμένος από τέτοια σύμβολα, ενώ την ίδια στιγμή αντλεί δύναμη από αυτά. Επιπλέον, αν τα σύμβολα είναι το προϊόν μιας συγκεκριμένης εποχής, προσφέρουν ένα άσυλο ή «καταφύγιο», όπως λέει ο αφηγητής του διηγήματος *Το Χριστός Ανέστη του Γιάννη*, εναντίον της αναταραχής του παρόντος. Τα δένδρα ανοίγονται μεταφορικά, όπως το πεύκο του Μωραΐτη, μέσα στο οποίο κρύβεται η Δελχαρώ. Το τελευταίο παράδοξο, όμως, στο διήγημα *Υπό την βασιλική δρυν*

43. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 308.

44. *Άπαντα*, τ. 3, σσ. 327, 329. Η εικόνα αυτή της μεμονωμένης δρυός ξαναπαρουσιάζεται στον Παπαδιαμάντη βλ., π.χ., το διήγημα *Βαρδιάνος στα σπόρκα*, όπου κοντά στο χτήριο του παλιού λοιμοκαθαρηρίου «ίστατο το μετρίου μεγέθους μονήρες δένδρον, δρυς, εκτοπισθείσα εκεί μακράν των κραταιών συντρόφων της του δρυμώνας», *Άπαντα*, τ. 2, σ. 566.

45. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 419.

46. *Άπαντα*, τ. 3, σ. 420.

εκτείνεται στον ίδιο τον αφηγητή, ο οποίος θρηνεί το κόψιμο της δρυός, αλλά εμπνέεται δημιουργικά από την καταστροφή της, προσδίνοντας μια θετική χροιά στο ρητό «δρυός πεσούσης, πας ανήρ ξυλεύεται».

King's College, London

ROBERT SHANNAN PECKHAM